

A DUNÁNTÚL TÖRTÉNETI TELEPÜLÉSFÖLDRAJZA 1920-IG

LENNER TIBOR – BARANYAI GÁBOR

HISTORICAL SETTLEMENT GEOGRAPHY OF THE DANUBE REGION UNTIL 1920

The following paper is part of a larger work in progress, co-authored by several authors, on the historical geography of the Carpathian Basin regions. By Transdanubia we mean the large area between the Danube, the Drava and the western border of the country. The settlement history of the Little Great Plain, which is separate from this, was therefore not examined. The historical processes have been divided into sections according to the period of historiography. This paper is a tribute to the work of our former head of department, Professor K. K., who in his research on population and settlement geography always kept in mind that the present-day life phenomena, society and morphology of settlements cannot be understood with sufficient certainty without historical references. He himself therefore studied the Hungarian settlement system in the light of time, natural conditions and social phenomena.

BEVEZETÉS

Az alábbi tanulmány része egy készülőfélben lévő, több szerző által jegyzett, nagyobb lélegzetű munkának, ami a Kárpát-medence régióinak történeti földrajzával foglalkozik. Dunántúl alatt a Duna, a Dráva és a nyugati országhatár közé eső nagytájat értjük. Az ettől elkülönülő Kisalföld településtörténeti folyamatait tehát nem vizsgáltuk. A történeti folyamatok szakaszolásánál a történettudomány korszakolását vettük figyelembe. Írásunkkal tisztelgünk egykori tanszékvezető professzorunk munkássága előtt, aki népesség- és településföldrajzi kutatásaiban mindig szem előtt tartotta azt, hogy a települések mai életjelenségeit, társadalmát és morfológiai arculatát a történelmi vonatkozások nélkül nem érthetjük meg kellő biztonsággal. Ezért a magyar településrendszert az idő, a természeti adottságok és a társadalmi jelenségek hatásában vizsgálta ő maga is.

1. ELŐZMÉNYEK

A Kárpát-medence őskora a Kr. e. 1. században ért véget, amikor a Dunántúl földjén is megjelentek a Római Birodalom katonái. Az időszámításunk kezdetén a „civilizált világ” a Római Birodalom határain belül épült ki, a limesen túli területeket a barbár népek földjének, a Barbarikum részének tekintették. A Kárpát-medence egy részét fokozatosan hódították meg a római légiók, a Birodalom Augustus császár idején a Duna vonaláig terjesztette ki a határait. A

mai Dunántúlt (valamint a Dráva és Száva közét) Pannónia néven provinciává szervezték és megszilárdították a római uralmat. A hadsereg megnövekedett létszáma és feladatai miatt Traianus császár 102 után ketté osztotta a tartományt, Alsó- és Felső-Pannóniára, előbbi székhelye Aquincum, utóbbié Carnuntum lett. Traianus utódai alatt a római uralom legbékésebb korszaka bontakozott ki, a Pax Romana, a „római béke”, amikor nem zavarták meg háborúk a nyugalmat. Pannónia is nyugalomban virágzott, amelynek dunai limese ekkorra épült ki teljes hosszában. A hódítók vadonatúj városokat alapítottak az egész birodalomban követett egységes minta szerint, négyzetes utcahálózattal, forummal, fürdővel, színházzal stb. A coloniának minősített települések lakosai teljeskörű római polgárjogot kaptak, míg a municipiumok másodrendű városok voltak, a korlátozottabb latin joggal. Terjedt a városi kultúra a tartományban, a városokba leggyakrabban kiszolgált katonák, veteránok költöztek, akiket a kormányzat telepített le és látott el földbirtokkal. Pannónia útőreiként az utak szolgáltak a hajózható Dunával (GLATZ 1996). A kövezett birodalmi utak itt is jellegzetes hálózatot alkottak, amelyek elsősorban a római uralom központjait kötötték össze egymással. Az utakat mindenki igénybe vehette, de elsősorban igazgatási és katonai célokat szolgáltak, a mellettük épült pihenőhelyekkel és lóváltó állomásokkal együtt. A főbb városoktól való távolságot mérföldkövek jelezték. Az itáliai Aquileiából induló és Pannónia nyugati szélén át a Balti tengerig haladó Borostyán-út – ami a Kárpát-medence egyik legősibb és legfontosabb kereskedelmi útvonalaként már jóval a római hódítás előtt létezett – épen maradt szakasza Szombathely belvárosában ma is látható. A korábbi feltételezésekkel szemben a pannóniai városok és a középkori magyarországi városok között nem mutatható ki kontinuitás. Annak ellenére sem, hogy több mai városunk az egykori római kori városok helyén épült fel, pl. Óbuda (Aquincum), Szombathely (Savaria), Győr (Arrabona), Pécs (Sophiane) stb. Legfeljebb a romok kontinuitásáról beszélhetünk abban az értelemben, hogy a Pannónia provincia feladása után (kb. 395-400) a Dunántúlon egymást váltó népek (hunok, germán törzsek, avarok, szlávok) a romok megmunkált köveit hordták el az építkezéseikhez és az is valószínű, hogy az utakat a honfoglalás idején letelepülő magyarság is használta. De kontinuitásról azért sem lehet beszélni, mert teljesen más az antik város és a középkori város társadalmi szerepe, földrajzi munkamegosztásban elfoglalt helyzete. Az antik város a birodalom igazgatási, katonai és kulturális központjaként szolgált, lakóinak társadalmi helyzete független volt a lakóhelyüktől, bennük éltek rabszolgák is, akiket nem tett szabaddá a lakóhely státusza. A középkori város lényege viszont az autonómiában ragadható meg.

2. 895-1301

A morvák és a keleti frankok viszálya miatt Pannónia hadszínterré lett 899-ben. Ennek az évnek a végén meghalt Arnulf keleti frank uralkodó, a magyarok

szövetségese. A zavaros politikai helyzetet kihasználva az Itáliából visszatérő magyarok a Duna túloldaláról átkelt csapatokkal karöltve 900-ban hatalmuk alá vonták egész Pannóniát. 907-ben a pozsonyi csatában aratott győzelemmel szentesítette a magyarság a honfoglalást és biztosította a fennmaradását a Közép-Duna-medencében. A honfoglalók törzsekként települtek meg a Kárpát-medencében. Máig nem sikerült azonban lokalizálni pontosan az egyes törzsek szállásterületét. Központi elhelyezkedése miatt a későbbi Fejér vármegye területe a Megyer törzs szálláshelye lett. A magyarok és a velük szomszédos népek területe között széles, lakatlan határsáv, az ún. gyepűelve alakult ki. Nyugat felé a Bécsi-erdő, a Fertő-vidék mocsarai, az Alpok keleti előterének erdőségei, a horvátok felé a Dráva-Száva köze képezte a védővonalat. A gyepűelve mögött húzódtak a megerősített, mesterséges akadályokkal, elárasztott folyóvölgyekkel, őrzött gázlókkel, földvárakkal erősített, mélységben is tagolt gyepűk, a tulajdonképpeni védelmi vonalak. A nyugati védővonalba illeszkedett Szentgotthárd tágabb környékének védelmi rendszere, amely a Mura és a Dráva összefolyásától indult, a Kerka forrásvidékén-völgyén keresztül húzódott a mai Őrségen át a Rába völgyéig, majd a Lapincs, a Strém és a Pinka völgyeiben haladt észak felé, a Répce- és a Fertő-vidék erdős-mocsaras tájaihoz. Az „őrök” telepítése szervezeten történt az addig birtokba nem vett területre. Határőr feladatokkal megbízott telepések kerültek a Kerka-Kerca völgyébe, a Zala mellékére, a későbbi Őrségnél nagyobb területre, továbbá Zala vármegyébe is. E környéket kezdetben, mint a „Zala-őrök” birtokát említik, az Őrség elnevezés csak az 1400-as évek elejétől ismert. Az Őrségbe (és Zalába) telepített őrtállók eredete bizonytalan. Régóta felmerülő gondolat a helybeliek tudatában az őrségiak és a székelyek közötti rokonság. A hagyomány szerint 108, nemzetiségi szervezetben élő család vehette birtokba az Őrséget. Amellett azonban, hogy a székelyek eredete is vitatott a történetírásunkban, kétséget kizáró bizonyító anyag, írásos dokumentum nem szól a két csoport közös eredete mellett. Kogutowicz Károly a két világháború között úgy vélekedett – miután felemlítette az őrségiak székely vonásait –, hogy peremnép, határőr, a környezetből mai napig erősen elszigetelt helyzetben – ez a valóság (BELUSZKY 2005).

A honfoglaló magyarság a félnomád népek településrendjének keretei között, téli és nyári szállásokon élt. Szállásaik földbe mélyített veremlakásokból álló, laza, kis népességű házcsoportok voltak. A kezdetleges társadalmi- és földrajzi munkamegosztás miatt ekkor még nem alakultak ki városi szerepkörű népességtömörülések. A Dunántúl erdőborította dombvidéki-középhegységi tájait már a honfoglalás előtt hosszú időn át formálták erdőirtással, szántóműveléssel, szőlőtelepítéssel, vízrendezéssel az itt élő népek. A honfoglalás után mintegy száz évvel értek meg a feltételek az Európához való csatlakozásra. Magyarország a latin kereszténység felvételével, a dinasztikus kapcsolatok megválasztásával a Nyugathoz csatlakozott. Géza fejedelem uralkodása alatt megkezdődött Pannonhalmán a Szent Mártonról elnevezett bencés monostor építése. Szent István király évtizedeket igénybe vevő harcban

örölte fel a törzsfők uralmát. Először Koppánnal, a Dél-Dunántúl urával került szembe a trónért folytatott harcban. Az államalapítás után a középkorban az Esztergom-Székesfehérvár-Buda háromszöget tartották az „ország közepének” (medium regni), elsősorban azért, mert az ország minden pontjáról könnyen megközelíthető volt. Azt is figyelembe kell venni, hogy a Duna észak-déli folyásától nyugatra az ország sűrűbben volt lakott. A Szent István által alapított tíz püspökség közül négy volt a Dunától nyugatra, kettő a Duna vonalán feküdt, továbbá a Szent László és Kálmán alapította zágrábi és nyitrai püspökségek is a nyugati országrészen voltak. Mindössze négy püspökség látta el a keleti országrészek lelki gondozását (ALTMANN ET AL. 1996). A dunántúli egyházmegyék az alapításuk sorrendjében a következők voltak: esztergomi (1001), veszprémi (1002), győri (1009) és pécsi (1009). A Kárpát-medence településállományának első kristályosodási pontjait egyrészt az uralkodó udvarhelyei (székhelyei) jelentették, másrészt az ispánsági (föld-) várak képezték. A várak és kerületeik, a vármegyék lettek az államszervezés eszközei. A királyi uralom megszervezésére és fenntartására Szent István a Dunántúlon a nyolc királyi vármegyét alakított ki: Sopron vármegye (székhelye: Sopron), Vas vármegye (Vasvár), Kolon vármegye (Kolon, később Zalavár), Somogy (Somogyvár), Tolna (Tolna), Baranya (Baranyavár), Veszprém (Veszprém) és Fejér (Fehérvár). A vármegye földjének nagyobb része a 11-12. században még az uralkodó tulajdonban volt. A legfontosabb székhely Esztergom volt, a 13. századig az itt épített várat kereste fel leggyakrabban a király, Szent István itt alapította az ország első érsekségét, így Esztergom az ország egyházi központjává vált és az is maradt. Itt működött az ország egyetlen pénzverőhelye, a királyi udvar mellé pedig annak szolgálatára külföldi, „latin” kereskedők települtek. Székesfehérvár lett a másik központ. Ott koronázták meg a királyt, ott temették el Szent Istvánt és Szent Imrét. A későbbiekben is Székesfehérvár maradt a leggyakoribb királyi temetkezőhely. Mivel Szent István napjára mindig sok zarándok gyűlt össze, a király évente törvénynapot tartott itt, amit az 1222-es Aranybulla 1. cikkelye elő is írt. Az „ország közepe” harmadik települése Buda (Óbuda) volt, amelynek udvarházában (a 13. század elejétől) várában töltötte a király a nagyböjt idejét (GRANASZTÓI 1980). A világi adminisztráció további központjai az ispánsági várak lettek, melyek a királyi birtokok birtokközpontjai, adógyűjtő és igazgatási helyek voltak. Ezekben épültek az első kőtemplomok, az ispáni vár sáncai előtt pedig vásárokat tartottak. Ispáni várak a népesség eloszlásához igazodva legsűrűbben az ország nyugati harmadán létesültek, amely az ország legintenzívebben művelt vidéke volt. Szent István király egyház- és államszervező munkájában fontos szerepet játszott Veszprém is. Veszprém lett az ország első püspöki székhelye és Veszprém megye volt az egyik legkorábbi alapítású vármegyénk. Így a város nemcsak püspöki székhely, hanem állami-közigazgatási központ, várispánság is volt. Mindkét hatalmi centrum a mai óvárosban, a Várhegyen építette ki a központját. A veszprémi püspökök nagy hatalommal rendelkeztek, előjogaik közé tartozott a királyné megkoronázása és a püspök volt a királyné kancellárja

is. Szent István király alapította meg a veszprémvölgyi apácakolostort, ahol – a hagyomány szerint – a koronázási palást készült. Vélhetően III. Béla uralkodása alatt pedig már főiskolai szintű jogi iskola is működött a városban (*BŐSZÉNÉ 2008*). Veszprém és Várpalota között ma is látható az Árpád-kori körtemplomok egyikeként épült 11. századi ösküi kisméretű rotunda.

A 12-13. század fordulóján megváltoztak a településfejlődés feltételei a Kárpát-medencében. Megnövekedett a mezőgazdasági áruterelés, ezáltal lehetővé vált az agrár- és kézműves tevékenység különválása a társadalmon belül is és területileg is. Megteremtődtek az alapjai a városi funkciójú települések kialakulásának. A Nyugat-Európához való felzárkózást a tatárjárás vetette vissza átmenetileg. Egy 1247-ben a pápának írt segélykérő levél 17 olyan erősséget sorolt fel, amik képesek voltak ellenállni a mongol seregeknek. IV. Béla tatárjárás utáni politikája ezen a helyzeten kívánt változtatni. A kibontakozó várépítési programnak köszönhetően a király halálakor már mintegy száz kővár állt szerte az országban. A Dunántúlon az 1300 előtt felépített várak között találjuk többek között Gesztesvár, Csókakő, Csesznek, Bátorkő, Essegvár, Ugod, Ságsohló, Sümeg, Tátika, Csobánc, Szigliget, Sárvár, Szentgrót, Egervár, Pölöske, Nemti és Buzádsziget várait a Balaton vonalától északra, délre pedig Tamási, Máré, Szekcső, Siklós, Harsány és Kanizsa erősségeit. A nyugati határvidéket védte Csáktornya, Sztrigó, Alsó- és Felsőlendva, Dobra, Szentgotthárd, Monyorókerék, Zalak, Rohonc, Szalónak, Borostyánkő, Kőszeg, Léka, Lánzsér, Kabold, Fraknó és Nagymarton vára. Jelentős részük az uralkodó birtokában volt, de növekedett a magánvárak száma is. Legtöbbjüket ötszögletes nagy toronnyal építették. IV. Béla utódai alatt az új várospolitikát a jelentőségüket megőrző ispánsági központok (pl. Vasvár, Sopron, Pozsony) kiváltságolásával folytatódott. Ennek következtében a magyar városhálózat a 13. század végére nagyjából már az újkorig jellemző képet mutatta. A kiváltságok közé gazdasági, jogi és egyházi kiváltságok tartoztak. Igazi várossá csak a királyi tulajdonban lévő, önkormányzattal rendelkező települések váltak, országosan mintegy két tucatnyian. A legjelentősebbek a fellendülésüket a távolsági kereskedelemnek köszönhették, e szempontból földrajzilag kedvező fekvésű város volt a Dunántúl nyugati peremén Sopron és Pozsony. A városhálózat azonban hiányos volt, ezért a szűkebb piackörzetük igényeinek ellátására a mezővárosok voltak hivatottak. Többségük piachelyből, uradalmi központból indult fejlődésnek. A mezővárosok felső rétege és a valódi városok között még nem volt nagy a különbség. A városok nélküli Dél-Dunántúl gazdasági-kereskedelmi központja, a fallal körülvett gazdag Pécs, méltó volt arra, hogy ott 1367-ben egyetemet alapítsanak, pedig mint püspöki város, magánföldesúri kézen volt.

3. 1301-1541

Az alapítások, a védett helyre telepítések következtében városaink arculata megváltozott, de még a 13-14. század fordulóján is átmeneti állapotban volt (1.

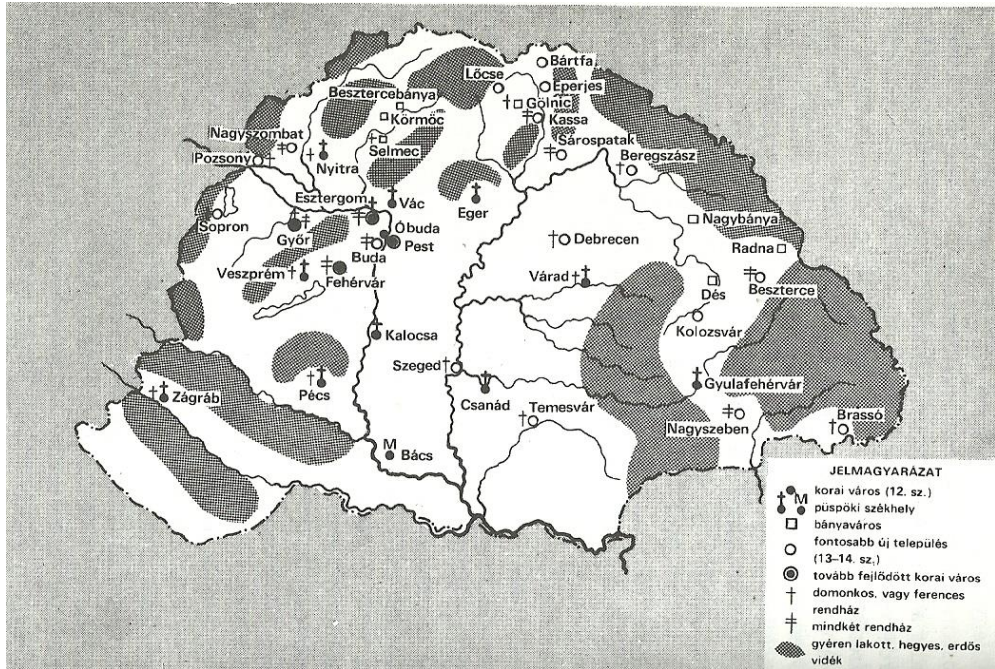
ábra). Az arcukat meghatározó elemei voltak az egyházi és a káptalani épületek, illetve – ahol épültek ilyenek – az ispáni várak. Az erődtített egyházi településma mellett kiépült várost sánc és árok védte, a házak többsége szegényes képet mutatott. A forgalom a nagyméretű vásártér környékén sűrűsödött, itt álltak az értékesebb középületek, lakótornyok és a közelben a plébániatemplom is. Az ispáni várak mellett kifejlődött városokban a vár és a váralja kevésbé különült el, mint a püspöki városokban (*CSAPÓ 2005A*, *LENNER-CSAPÓ 2015*, *CSAPÓ-LENNER 2016*). Sopron középkori alaprajza a római településmagra épült. Ilyen római örökség volt az ovális falgyűrű, amelyet az ispánok módosítások nélkül használtak fel. A város védelmi rendszere a római kori falakhoz igazodott. Az így megvédett belvárosi rész területe kb. 8 hektár volt. Északi peremén a legnagyobb épület az ispán tornya volt. Mellette álltak az istállók, műhelyek, távolabb pedig a lakóépületek és a tornyok. Délen volt a sóraktár, ennek közelében a só- és a húspiac. Az északi és a déli részt két, a falak vonalát követő utca kötötte össze. Nagyméretű, szabályos telkek szegélyezték őket, amelyek hátsó végét egy utóbb vágott utcával nyitották meg. Sopron vára a nyugati határon a Fertő-tó és a Soproni-hegység közötti átjáró utakat védte, királyaink nagy figyelmet szenteltek a védelem megszervezésének. A vár közelében élő lakosság a háborúk idején tanúsított hűsége jutalmául kiváltságot és földeket kapott. Egy 1269. évi királyi adománylevél említi először Sopront városként (*CSAPÓ 2005B*). Királyi rendeletre telepítették át a falai mellé a lövők (íjászok) faluját is, amely az ország belseje felé vivő utat védte. 1277-ben IV. László király fehérvári mintára városi szabadságokat adott a soproniaknak. Pozsony a dunai közlekedés egyik legfontosabb pontjánál, a dévényi kapunál töltött be kulcsszerepet. A Várhegynek nevezett dombon épült ki az ispáni központ, a domb lábánál elszórtan települt falvaknak a 12. század közepétől volt vásárhelye. A városképződésnek a király 1291. évi kiváltságlevele adott lendületet. Az ide érkező telepések főként szőlőműveléssel foglalkoztak.

Több püspöki városunkban viszont lelassult, majd megállt a fejlődés. Veszprémnek például sem kiváltságlevele, sem a városág hatóság által kiállított oklevele nem maradt fenn. A 13. században a lakói túlnyomórészt földművesek voltak. A lakosságot az ispán tisztviselői mellett királynéi népek, várnépek, udvarnokok és más szolgálónépek alkották, amelyet sok falusi, szabad állapotú ember egészített ki. A 14. század elejére minden püspöki vagy káptalani joghatóság alá került. Veszprém nagy kiterjedésű falusi hely volt, várhegyét széles ívben fogták körül az egyházi népek és a köznemessé lett várjobbágyok földjei. Pécsen a püspöki rezidencia a magyar püspöki központokra jellemző módon, a település szélén állt, a periférikus jellegét mindvégig megőrizte. A város valódi központja a plébánia templom és a piactér körül formálódott ki. Pécs tehát két markánsan elkülönülő nagyobb topográfiai egységre tagolódott: az egyházi és a polgárvárosra. A település a 14. századra a Dél-Dunántúl gazdasági és kereskedelmi központjává vált, egyre gyarapodó középületei, kialakuló utcahálózata révén mindinkább városias külsőt nyert. A mindvégig egyházi

tulajdonban lévő Pécs alaprajza és arculata a városfal felépültével, a 15. század elejére nyerte el a végső formáját, jelentősebb változásokra a korszak végéig már nem került sor.

1. ábra: A magyar városhálózat a 14. század elején

Figure 1: The Hungarian urban network in the early 14th century

Forrás: GRANASZTÓI (1980): A középkori magyar város

Össességében a korszakról elmondható, hogy a 15. század végén a Dunántúl a magasabb településsűrűséggel rendelkező régiók közé tartozott a Kárpát-medencében. Vas, Zala, Somogy és Baranya vármegyék településsűrűsége (a 100 km²-re jutó települések száma) az elaprózott településszerkezet következtében magas, 14,0 feletti volt. Tolna és Sopron vármegye településsűrűsége 9,0-14,0 közötti értéket mutat, míg Veszprémé 7,0-8,9 közöttit. A Dunántúlon a legkisebb településsűrűséggel Fejér vármegye rendelkezett, 5-6,9 közötti értéke már átmenetet képezett az Alföld alacsony településsűrűségű területei felé (BELUSZKY ET AL. 2021).

4. 1541-1699

A korszakban a Kárpát-medencében külső hatalmi centrumok területi erői munkáltak, amelyek hatása a Dunántúl térszerkezetében is nyomot hagyott. A folyamatot több tényező együttesen erősítette. Közép-Európa gazdasági-

társadalmi fejlődése letért a nyugat-európai útról, korábbi felzárkózási kísérlete a Nyugathoz torzó maradt. A városodás stagnált, megakadt a városi népesség növekedése, egyre több város került magán-földesúri fennhatóság alá. Ebben az állapotban érte az Oszmán Birodalom előrenyomulása Magyarországot, ami új korszak nyitányát jelezte a településtörténetben. 1526-tól a század közepéig hódoltsági területté vált a Dunántúl a Kanizsa-Balaton- Várpalota-Tata vonalig. Kőszeg, Bécs bástyája Jurisics Miklós vezetésével 1532-ben huszonöt napig ellenállt a szultán haderejének, aki ezt követően már nem vállalkozott a császárváros ostromára. A hódoltság korában a Dunántúl két nagy birodalom határ- és ütköző területe lett. A megszilárduló horvát-szlavóniai és nyugat-dunántúli, valamint a Dunán inneni határ mentén kialakuló végvárvonalhoz egy pusztulási zóna kapcsolódott, ami a Dunántúlon markánsan rajzolódott ki és megerősítette a kialakuló régiók határvonalát.

A királyi Magyarország területe a Kárpát-medence nyugati és északi sávját, a Rábától nyugatra eső területet, a Kisalföldet és az Északnyugat-Felvidéket foglalta magában. Határai többször változtak. Többszörös perifériává vált, immáron nemcsak Európa, hanem a Habsburg Birodalom perifériájává is. A mai országterülethez tartozó részén is gyakoriak voltak a háborúk. A Rába menti mezővárosok – Körmend, Vasvár, Sárvár – végvárrakká váltak. Győrből katonaváros lett. A királyi Magyarország településfejlődését mégis inkább az általános közép-európai folyamatok irányították. Hanyatlott a városfejlődés, konzerválódtak a középkori állapotok. A városi lakosság száma stagnált, társadalmuk elnemesedett (a Hódoltságtól idemenekülők és a vármegyei tisztviselők beköltözése miatt), ilyen körülmények között a polgárságuk ereje kimerült a korábbi kiváltságaik megőrzésében. A városok elszegényedtek, szerepük inkább csak a helyi piacok kiszolgálására szorítkozott, agrárjellegűvé váló gazdaságuk kimerült a helyi konzervatív céhes ipar működtetésében. Még a viszonylag fejlett Sopron bevételeinek a negyede is a helyi kocsmákban értékesített bor hasznából származott.

A Dél-Dunántúl a Török Birodalomban a közeli délvidéki térségek és a távolabbi balkáni hatások irányába lett nyitott. Népesedési és települési folyamatait szintén a stagnálás és a visszaesés jellemezte. A török uralom alatt sokszor önállóan szerveződő félkatonai etnikumok – rácok, martalócok – telepedtek be, amelyeknek a súlya és szerepe a török kiűzése után is jelentős maradt. A Dél-Dunántúlon több száz község néptelenedett el, a kultúrtáj döntő hányada az enyészeté lett. Pécs kivételes helyzetben volt, a török megszállók a városban nemcsak romboltak, hanem építkeztek is.

A Közép-Dunántúlon is érezhető változásokat okozott a középkori magyar állam bukása. Veszprém és Komárom megyék területének jelentős része a királyi Magyarországhoz tartozott. A pusztulás leginkább Fejér és Esztergom megyét érintette, maradandó nyomot hagyva a településszerkezetben is. A két királyi központ hosszabb időre elvesztette jelentőségét.

A faluállomány ugyanakkor differenciálódott. A hadszíntérhez viszonyítva védettebb helyzetű területeken, ahol az agrár ártermelésbe való bekapcsolódás lehetőségei kedvezőbbek voltak, a falvak fejlődni tudtak. A Dunántúlon a Rábától nyugatra, a Hanságtól, Fertő-tótól, Sopron és Kőszeg által védett területen, a Kisalföld északnyugati peremén a falvak a bortermeléshez kedvező természeti feltételekkel rendelkeztek, közel feküdtek a nagy felvevőpiacokhoz, kereskedelmi útjaik a hadszínterektől távolabb vezettek. A falvak száma itt is csökkent, de népességük nőtt, a jobbágyparasztságuk vagyonilag és jogilag is differenciálódott. E területeken a falvak a középkori halmazos, osztott telkes településszerkezetet kezdték maguk mögött hagyni, és többségüknél kialakult az egyutcás, szalagtelkes alaprajz, ahol a lakóházakkal közös telken találjuk a gazdasági épületeket, istállókat. A háromosztatú lakóházak kiemelkedtek a földből, falaik tartósabb anyagból épültek. A 16. század közepétől az ország nyugati részén egyre több saját kezelésű földesúri gazdaság, majorság jött létre. Kiépítésük során magukba olvasztották az írtásföldeket, az elhagyott paraszti telkeket és a falu közösen használt mezőgazdasági területeinek egy részét is.

5. 1699-1867

A 18. századi újjáépítés a Dunántúlon a középkori feudális jellegű városhálózatot rekonstruálta (*BÁCSKAI 1991*). A városok eleinte a helyi piacközpontok szerepét látták el, népességük csekély számú volt, polgáraik horizontja szűk maradt. Majd csak a század közepétől jelentek meg új, már kapitalista városfejlesztő energiák, mindenekelőtt az agrártermékek felvásárlása, szállítása-összegyűjtése és nagykereskedelme. A lábon hajtott élőállat helyett egyre inkább a szállításiigényes gabona és gyapjú vált a legfontosabb exportcikkünké. A nagybirokok gabonatermelésének az alapját a majorok adták. A földesurak különösen ott igyekeztek növelni a majorságaik területét, amelyek közelében volt a piac: elsősorban Nyugat- és Északnyugat-Magyarországon, ahol a közeli iparosodott osztrák vidékek felvették a magyar agrártermékeket. A gabonatermelés- és kereskedelem hasznából pedig először a felvevőpiacokhoz közeli kisalföldi városok részesedtek, majd a Duna vízi útja mellett fekvő városok. A 19. század dereka a gabonakereskedő Győr virágkora volt. A településszerkezet rekonstrukcióját más, nyugat felől érkező hatások is előmozdították, úgymint a Habsburgok betelepítés politikája, vagy az új nagybirtokrendszer kialakítása. Ezek a folyamatok a Dunántúl jelentős részén gyorsan érvényesültek, de nem egyenlő mértékben. A kedvezőbb földrajzi helyzetű, közvetlen birodalmi kapcsolódású és kisebb pusztulást elszenvedő Nyugat-Dunántúl jobb adottságokkal kapcsolódott a birodalmi térfolyamatokba, mint a Dél-Dunántúl, amely jellegzetes délvidéki kötődése miatt sokáig ki volt szolgáltatva annak katonai, gazdasági állapotának és a katonai kormányzásnak (*TÓTH 2003*).

A 18. században meginduló, a demográfiai, településhálózati és főleg agrármunkaerőhiányt megszüntetni akaró betelepítések a Dunántúlon is jelentősek voltak. A megyék újjáépítését a magyar lakosság belső migrációjával nem lehetett teljességgel megoldani, ezért a török kort követő kezdeti évek idegen etnikumok betelepítését tették szükségessé. A telepítések a Rákóczi-szabadságharcot követően indultak meg nagyobb léptékben. Ennek következtében Közép-Dunántúl soknemzetiségű régióvá vált (*SZIRMAI 2010*). Fejér megyében az 1720-as adatok szerint 52 község volt, a lakosság száma becslések szerint Székesfehérvárral együtt meghaladta a húszezer főt. A német telepesek megjelenése a 17. század végétől mintegy egy évszázadon át tartott. Az első telepítések Móra és a környező falvak üresen álló településrészeire irányultak. Az uradalmak közül a németek betelepítését elsősorban az Esterházyak és a Zichyek kezdték meg tatai és csókakői birtokaikon. A Duna menti településekre a némettség megtelepedése a rácok távozását követően indult meg. A szlovák telepesek vándorlással érkeztek Fejér megyébe. A telepítéseknek köszönhetően az 1773-as helységösszeírás már 74 települést említett Fejér megyében. A magyar települések a megye területén egyenletesen helyezkedtek el, a németek a megye északi és északkeleti részén, rácok pedig a keleti részen telepedtek meg. Hasonló méretű telepítések történtek Veszprém megyében is, ahol elsősorban az elhagyott korábbi falvak újratelepítése volt nagymértékű, de új telepítésű aprófalvak is létrejöttek. Itt a nagybirtokosoknak a Bakony vidékére irányuló telepítése mellett jelentős szerep jutott az egyház – pl. Veszprémi Püspökség, Zirci- és Tihanyi Apátság – telepítésének is. Jelen sorok írójának sváb gyökerekkel rendelkező felmenőit is ekkor telepítette a falu földesura, a veszprémi püspök Bazsiba. 1773-ra Veszprém megyében 165 települést számláltak, köztük 35 volt német ajkú.

A Dél-Dunántúlon is állami kedvezményekkel (adó-, hitel- és letelepedési támogatások) ösztönözték a tervszerű betelepítést. A régió nemzetiségi összetétele itt is átalakult. Baranya és Tolna megyében egybefüggő németajkú (sváb) és délszláv településcsoportok alakultak ki. Fontos azt is kiemelni, hogy a török megszállást követő reorganizáció és betelepítések lényegesen megváltoztatták a régió pozícióját. Intenzívebbé vált az erőforrások hasznosítása azáltal, hogy a birodalmi központi szerepkört betöltő Bécs és a Balkán közötti útvonalak egy része itt haladt át, illetve a megtelepült német anyanyelvű lakosság a magával hozott szokásai révén új gazdálkodási rendet is meghonosított. Ez a gazdálkodási rend eltért a magyarokétól és eltért a velük együtt az újratelepítésben résztvevő délszlávokétól is. Tolna megye és Baranya megye keleti sávja annak ellenére vált sűrűn lakott, tehető mezővárosokból álló tájegységgé, hogy nem voltak saját számottevő piachelyei.

A török kiűzését követő bő másfélszáz év a városépítészetben is meghatározó volt. A városok településképeinek jellegadó elemei ekkor alakultak ki. Sopron vagy Kőszeg még a középkorban városias külsőt öltött, de fejlődésükben megtorpant városok reneszánsz, helyenként gótikus emlékeit őrizte meg. A

többség városképét viszont már a barokk, a copf és a klasszicista építészet formálta. A barokk lett a püspöki városok és a megyeszékhelyek uralkodó stílusa. Szép példája ennek Szombathely barokk városmagja a megyeházával, a püspöki palotával, a székesegyházzal, vagy a Dunántúl polgárosodó mezővárosainak központjai Celldömölkön, Pápán, Tatán, Keszthelyen, Sümegen, Sárváron, Körmenden. A városiasság látható jegyei a zárt utcakép, vagy a belváros egy- vagy kétemelete lakó- és középületei.

A falvak között folytatódott az előző korszakban megindult differenciálódás. Ez több tényezőben is tetten érhető volt: nagyságukban, kapcsolatrendszerükben, gazdálkodási lehetőségeikben és vagyoni helyzetükben, lakáskultúrájukban, faluépítészetükben, jogi helyzetükben. A Dunántúl töröknek hódolt megyéiben erősen megritkult a faluállomány, a falvak egy része – Baranyában a fele – nem is élelt újjá a 18. században. A középkorias településsűrűség mégis fennmaradt, a lakosság ugyanis sok kis faluban szóródott szét. Vas megyében pl. több, mint 650 településen élt a 220 ezer főnyi népesség, az átlagos községnagyság 338 fő volt. A településsűrűség itt 9 feletti települést jelez 100 km²-en, ugyanez az érték Veszprém és Somogy megyékben 5-7 közötti, míg Fejér és Tolna megyékben már csak 3-5 (CSAPÓ 1994). A településfejlődés számára új feltételeket jelentett az a körülmény, hogy az 1848. évi áprilisi törvények felszámolták Magyarországon a feudális berendezkedés jogi és gazdasági kereteit, megszüntették a rendi előjogokat, a földesúri joghatóságot az általa tulajdonolt településeken, felszabadították a jobbágyokat, eltörölték az úrbéres szolgáltatásokat és kimondták a közteherviselést.

6. 1867-1920

A kiegyezés körüli években tetőzött a világgazdasági konjunktúra. A gazdasági fellendülés része volt az agrárkonjunktúra: az Ausztriával fennálló vámközösség előnyös pozíciókat biztosított a magyar termények számára a Monarchia területén. A kedvezővé váló politikai légkörben gründolási láz kezdődött hazánkban. Vasútvonalak nyíltak, hitelintézetek és ipari részvénytársaságok kezdték meg a munkájukat. Az alapítási láz azonban rövid ideig tartott: az 1873-ban kezdődő világgazdasági válság már másfél évtizedes depressziót hozott. Az ezt követő időszakban, az 1880-as évek végétől ismét fellendülés kezdődött és a század utolsó évtizede a dualizmuskori gazdaság legjobb eredményeit produkálta. A dualizmus kori agrárkonjunktúra – gazdaság hullámmódozó teljesítménye ellenére – a településfejlődés szempontjából meghatározónak bizonyult. A belső tőkeképződés legfontosabb forrása ugyanis továbbra is a mezőgazdaság és az agrárkereskedelem maradt. A gazdasági fejlődés középpontjában a bányászat és az ipar arányaiban látványos növekedése ellenére az agrártermelés tőkés átalakulása állt. Az agrárkonjunktúra a közép- és nagybirtokok mellett a parasztgazdaságokat is kedvező helyzetbe hozta a

Kisalföldön, a Dunántúl Kisalföld peremi tájain (Vas megyében Kemenesalján, Veszprém megyében), a Mezőföldön, Dél-Baranyában. A kedvezőtlen természeti adottságú, rossz forgalmi helyzetű tájak viszont hátrányos helyzetbe kerültek (pl. a Zalai-dombság). Az ipari fejlődést mindössze két kisebb iparforgalmi körzet kialakulása jelezte: az egyik a dorogi és a tatabányai bányavidék, a másik a Pozsony-Győr-Sopron-Kőszeg és az országhatár közti területen.

Ilyen körülmények között a Dunántúl városodottsága szerény maradt (*BELUSZKY 2008*). Az országész lakosságának mindössze a 9%-a élt 1910-ben kilenc városi jogállású településben. Igaz, néhány dunántúli város tiszteletreméltó történelmi múlttal büszkélkedhetett, városközpontjuk gazdag volt műemlékekben és városias településképpel rendelkeztek. De a városok kicsinyek maradtak, átlagosan mindössze 22 ezren laktak bennük, négy megyeszékhely lakossága még a 20 ezer főt sem érte el (Zalaegerszegé, Veszprémé, Szekszárdé, Esztergomé). Megyeszékhely- és egyházi központok voltak, amiknek az adminisztratív szerepük biztosított városi szerepköröket. Gazdasági súlyuk jelentéktelen maradt, szűkebb környékük piacközpontjai maradtak. A dunántúli városok közül csupán a közel félszázezer lakosú Pécs emelkedett ki, regionális intézményei, bányászata, némi gyáripára révén (*BELUSZKY 2003*). Győr tempót veszített a bányászat terén is megerősítést nyerő Péccsel szemben, így a makrorégió legnépesebb városa Pécs lett (*GYENIZSE – LOVÁSZ – TÓTH 2011*). A vasútépítések hatása, egyes központok csomóponttá válása, mások perifériára szorulása ebben az időszakban igen erős differenciáló tényező volt. Nagykanizsát – bár számottevő igazgatási-kulturális szerepkörrel nem rendelkezett – távolsági kereskedelme emelte a megyeközpontok hierarchikus csoportjába. Vasúti fővonal menti fekvése összeköttetést teremtett neki Budapesttel és Fiumével (később megépült a Bécs-Sopron-Szombathely-Nagykanizsa déli vasút is), emellett városi szolgáltatásokat nyújtott Zala és Somogy megye számára (*RECHNITZER 2007*). Nagykanizsa így – amely jóval előbb jutott vasúthoz, ami a délre irányuló kereskedelemben nagy előnyökhöz juttatta Zalaegerszeggel szemben – a korszakunkban lélekszám tekintetében megelőzte a megyeszékhelyet. Szombathely vasúti személyforgalma Budapest és Pozsony után a harmadik legnagyobb volt 1908-ban (*BRENNER 1959*), de a vasút az itt működő és egyre gyarapodó számú gyárak számára is fontos volt, nyersanyagot szállított és piacra juttatta az árut. Szombathely lélekszám tekintetében csakhamar leahagyta a középkorban hosszú időn keresztül a városi hierarchia tekintetében szabad királyi városi rangjával előtte álló Kőszeget (*CSAPÓ-KOCSIS 2006*). A vasút még a kiegyezés előtt elérte Székesfehérvárt. 1861-ben átadták a Buda-Kanizsa vasutat, a további vonalak nyitásával forgalmi csomóponttá vált, összegyűjtötte a Szombathely, Nagykanizsa, Tapolca felől érkező forgalmat. De árugyűjtő-továbbító forgalmi központ helyett valójában sokáig Budapest rendező-pályaudvarának szerepét látta el, így kereskedelmi tőke alig halmozódott fel benne, gyáripára jelentéktelen maradt (*ENYEDI-HORVÁTH 2002*). Budapest árnyékában a vidéki városokhoz képest is átlagon alul iparosodott.

Veszprém imponáló városi múlttal rendelkezett ugyan, de a vasút késve érte el és így elvesztette korábbi meghatározó szerepét a Mezőföld gabonakereskedelmében. Megmaradt igazgatási-egyházi-kulturális szerepkörének egyre inkább ellensúlya lett a megye északkeleti peremén a kereskedelmi-kézműves karakterű Pápa. A Dél-Dunántúlon Kaposvár szárnyvonalakkal kötötte magához a megyei piacokat, Szekszárd gazdasági és politikai elite viszont nagyfokú érdektelenséget mutatott a vasútépítés iránt, másodosztályú vonala mellett a megyeszékhely képtelen volt a megyei befolyását növelni (HAJDÚ 2006). A rossz közlekedési helyzete mellett Szekszárd mérsékeltebb fejlődéséhez vezetett a szerény hatású kapitalizálódása és a környező mezővárosok konkurenciája is.

A Dunántúl „várostalanságát” némileg ellensúlyozta, hogy községi jogállású települései között egy sor markáns kisváros helyezkedett el (pl. Keszthely, Mohács, Tata, Tapolca, Körmend, Bonyhád, Szigetvár, Szentgotthárd, Paks, Dunaföldvár stb.) (2. ábra).

2. ábra: A magyarországi városok hierarchiája 1910-ben

Figure 2. The hierarchy of Hungarian cities in 1910

Forrás: BELUSZKY. – GYÓRI (2003): „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”

A századfordulón hazánk népességének a kétharmada a mezőgazdaságban dolgozott és a lakosság négyötöde élt falvakban. Magyarország tehát falusi ország volt. A falvak 96-97%-a agrárfalu volt, a falusi térségek településfejlődésébe különbséget a nagyságrendi tagolódás és a mezőgazdasági tevékenység modernizációja hozott. Erdei Ferenc a következő falutípusokat különböztette meg a századelő viszonyai közepette (ERDEI É.N.,idézi: BELUSZKY

2018). A nagyságrendileg 1000 fős szabályos parasztfalvak lakossága a mezőgazdaságból élt. Fejér, Győr, Komárom, Esztergom és Tolna megyében ez volt az uralkodó faluforma. Köztük találjuk a félreeső vidékek „háborítatlan” parasztfalvait is, folklorisztikus örökségükkel, (pl. Göcsej,) vagy az élettörvényeknek ellentmondó egykézű falvakat az Ormánságban. Az aprófalvakat 500 főnél kisebb népesség lakta Zala, Vas, Baranya megyékben, Veszprém és Somogy megyék egy-egy részén. A különös parasztfalvak között voltak óriásfalvak, amelyeknek népességszáma meghaladta a 10 ezer főt. Ezek megmaradtak agrártelepülésnek, de több-kevesebb városi szerepkört is elláttak már, pl. Mór, Dunaföldvár vagy Paks. A Dunántúl mintegy 1300 uradalmi falujának (majorjainak) életét viszont a teljes zártság, az itt lakók szigorú szolgálati függése határozta meg. A 12 ezer község között alig félezer faluban kerültek kisebbségbe a mezőgazdasági keresők. A Dunántúlon pl. új iparos és bányászfalunak számított Bánhida, Felsőgalla és Alsógalla. Egykori agrárfaluból vált bányászközséggé Dorog, Tokod vagy Sárísáp. Üdülőtelepek a Balaton déli partján jöttek létre. Ezen állapot szolgált alapul az első világháborút lezáró békediktátum által kényszerűsített társadalmi és gazdasági átstrukturálódásnak.

IRODALOM

- ALTMANN J. – BICZÓ P. – BUZÁS G. – HORVÁTH I. – KOVÁCS A. – SIKLÓSI GY. – VÉGH A.** (1996): *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek.* Nap Kiadó, Budapest. 211 p.
- BÁCSKAI V.** (1991): Városhálóza és városfejlődés Magyarországon a XIX. század első felében. In: Nemes I. (szerk.): *A Dunántúl településtörténete VIII.* – MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém. pp. 9-17.
- BELUSZKY P.** (2003): *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 568 p.
- BELUSZKY P. – GYŐRI R.** (2003): „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”: Magyarország városhálózata a 20. század elején. – *Korall*, 11-12. pp. 199-238.
- BELUSZKY P.** (2005): *Órség – Vendvidék – Felső-Rába-völgy. Szentgotthárd és környéke.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 207 p.
- BELUSZKY P.** (2008): *Magyarország történeti földrajza II. kötet.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 436 p.
- BELUSZKY P.** (2018): *A települések világa Magyarországon.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest. 327 p.
- BELUSZKY P. – BAJMÓCY P. – JANKÓ F.** (2021): *Települési múlt.* In: Kocsis K. (főszerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza – Társadalom.* Budapest, CSFK Földrajztudományi Intézet. pp. 102-107.

- BŐSZÉNÉ SZATMÁRI-NAGY A.** (2008): Veszprém város története a kezdetektől napjainkig. Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata és a Művészetek Háza, Veszprém. 303 p.
- BRENNER J.** (1959): Szombathely városépítéstörténete a XIX. század közepétől az első világháborúig. – Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1959/III. 1-2
- CSAPÓ T.** (1994): Az urbanizációs folyamat és sajátosságai a Nyugat-Dunántúlon. A szerző kiadása, Szombathely. 180 p.
- CSAPÓ T.** (2005a): A magyar városok településmorfológiája. Savaria University Press, Szombathely. 169 p.
- CSAPÓ T.** (2005b): Sopron településmorfológiája. In: Dövényi Z.-Schwitzer F. (szerk.): A földrajz dimenziói. Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 83-113.
- CSAPÓ T. – KOCSIS ZS.** (2006): Szombathely településföldrajza. Savaria University Press, Szombathely. 178 p.
- CSAPÓ T. – LENNER T.** (2016): Egyházi központjaink településmorfológiája. In: Gál A. – Frisnyák S. – Kókai S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza 1. kötet. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza. pp. 211-221.
- ENYEDI GY. – HORVÁTH GY.** (2002): Táj, település, régió. Magyar Tudománytár 2. kötet. MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó, Budapest. 510 p.
- ERDEI F.** (é.n.): Magyar falu. Atheneum, Budapest.
- GLATZ F.** (1996): A magyarok krónikája. MTA Történettudományi Intézet – Officina Nova kiadó Budapest, 816 p.
- GRANASZTÓI GY.** (1980): A középkori magyar város. Gondolat Kiadó, 275. p.
- GYENIZSE P. – LOVÁSZ GY. – TÓTH J.** (2011): A magyar településrendszer. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 192 p.
- HAJDÚ Z.** (2006): Dél-Dunántúl. A Kárpát-medence régiói 3. Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest. 499. p.
- LENNER T. – CSAPÓ T.** (2015): Királyi központjaink középkori morfológiája. – Történeti Földrajzi Közlemények 3:2 pp. 67-80.
- RECHNITZER J.** (2007): Nyugat-Dunántúl. A Kárpát-medence régiói 5. Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest. 454. p.
- SZIRMAI V.** (2010): Közép-Dunántúl. A Kárpát-medence régiói 12. Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest. 503. p.
- TÓTH J.** (2003): A Dél-Dunántúl történelmi és mai társadalmi-gazdasági viszonyai. In: Frisnyák S. – Tóth J. (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. PTE Földrajzi Intézete és a Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Pécs-Nyíregyháza. pp. 55-85.